

ПРИЛОЗИ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР

*Non sunt contemnenda quasi
parva sine quibus magna constare
non possunt.*

S. Hieronymus

ОСНИВАЧ
ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

УРЕДНИШТВО
ЗЛАТА БОЈОВИЋ, СЛОБОДАН ГРУБАЧИЋ, JOLANTA DZIÓWA,
GIORGIO ZIFFER, MIŁICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA,
ТОМИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, ЈОВАНКА КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ,
ДРАГАНА МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, JOHANNES REINHART,
ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
ЗЛАТА БОЈОВИЋ

КЊИГА ОСАМДЕСЕТ ОСМА
2022

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД
2022

ПРИЛОЗИ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР
књига LXXXVIII, 2022.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

<https://doi.org/10.2298/PKJIF2288003D>

УДК 811.163.41'37

Оригинални научни рад
Рад примљен: 2. 9. 2022.
Рад прихваћен: 30. 9. 2022.

ВИШЕВЕКОВНО ПУТОВАЊЕ ДЕЛИЈА КРОЗ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ И ИСТОРИЈУ*

У овом раду се са лексичко-семантичкој сџановишћиа ѓредсџављају лексеме ѓурскоја порекла „дели” и „делија” са циљем да се исићиа њихово семантичко варирање, односно ѓтрансформације њихових семантичких садржаја у лексичком сисћему срџској језика. Овакво језичко ѓроучавање неодојиво је од њиховој сајледавања из ујла књижевности и исићорије с обзиром на њихов сџецифичан семантички развој, на њихову некада ѓојово искључиву ујојребу у срџској народној књижевности, као шћо је неодојиво и од исићоријске ѓерсџекћиве, с обзиром на чињеницу да су и ѓријадници војној одреда делија у Османлијском царсћву умнојоме уићицали на семантички развој лексеме делија.

Описни придеви су међу именским речима најпроменљивији у српском језику, јер имају посебне облике за род, двојаку деклинацију (именичку и придевско-заменичку) и посебне компаративне, односно суперлативне форме. Међутим, постоје и описни придеви који у свим овим категоријама и функцијама имају само један облик, који је уједно облик за сва три рода, за оба броја и све падеже, док се компаратив и суперлатив исказује перифрастично, а придеви турског порекла у српском језику најбројнији су међу непроменљивим придевским речима страног порекла, где превагу чине придеви на -ли (-јли, -нли и сл.) (*бадемли, биберли, дуванли, ѓумишли, зејћинли, јорћованли, јукли, кувейли, меракли, миразли, олукли, ѓамукли, сојли, шећерли*). У групи придева на -ли наведен

* Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору бр. 451-03-9/2021-14, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

је и придев *дели*.¹ Придев *дели* је по морфолошкој структури основни придев и бележи следећа значења у савременом турском језику:

deli prid. **1.** lud, који је izgubio razum, umobolan, umno poremećen, bezuman. **2.** razjaren; buran, uzburkan, žestok (o životinji, o osećanjima i sl.). **3.** lud za kime, čime, preterano sklon kome, čemu, који је izgubio glavu za kim, za čim.²

Лексема *дели* се у српском језику у процесу адаптације семантички даље развијала и постала полисемантична. У Речнику САНУ³ забележене су следеће семантичке реализације ове лексеме:

дели прид. непром. (тур. deli, луд; силовит, помаман) **1. а.** заст. (понекад као уобичајени атрибут избледелог значења) *храбар, неустрашив; врстан, ваљан*. – Онда рече дели Радивоје (НП, Вук, Рј.). Није био буљубаша, | Мој делијо! | Но гранична делибаша, | Дели брате! (НП Шаул. 2, 129). Имамо знанца, врсна познаника, | Поуздана, дели-Карађорђа (Новић 6, 57). Еј ти брате, дели-Црногорче! (Јакш. Ђ. 9, 121). Али мој ти дели-Мате за то хаје и не хаје (Цар Ем. 2, 120). Овце чува дели-Магдалена (НП, Вила 1867, 773). **б.** *који је на њасу, славан, велики; јуначки*. – Да прихвате српске манастире, | Паћаршију и Дели-Дечане (НП, Дуч. С. 1, 418). Одма се покорише и Канада и Кадикс и све оне дели-вароши (Јед. 1873, 333). Сад већ узавре ова дика наша, | Јуначко гњездо дели-Сентомаша (Змај 1, 127). **в.** *кружан, велики, моћан*. – Дочека га огањ од топова, | Погоди га дели алка златна, | Те погибе протопопе Лука (НП Вук 5, 363). Турци су ... довукли некакав делитоп (Мил. М. Ђ. 15, 793).

2. покр. *будаласи, луд, неуразумљив*. – Имађаше три сина, те су два била паметна, а трећи био је мало дели (будаласт) (НПр, БВ 1889, 344).⁴

Као што се може видети из горенаведених речничких потврда, код придева *дели* заступљено је двојако писање, одвојено⁵ и полусложеничко. Придев *дели* неретко се пише са цртицом у различитим спојевима. Могуће је да је на то утицала, поред непромењивости, и семантичка непро-

¹ М. Николић, *Нейроменљиви придеви у српском језику*, Наш језик XXXI, 1–5, Београд, 1996, 35–39. Придев *дели* (тур. deli) формално јесте на *-ли*, али морфолошки то није придев изведен суфиксом *-ли* попут горе наведених придева, већ је основна, немотивисана реч и као таква је преузета у српски језик.

² М. Ђинђић, *Yeni Türkçe – Sırpça Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.

³ Речник САНУ (*Речник српскохрватској књижевној и народној језика*), 1–21, Београд: САНУ – Институт за српски језик, 1959–2019. У овоме раду преузимање су одреднице са примерима и скраћеницама за изворе. Разрешења скраћеница за преузете лексеме налазе се у првом и деветнаестом тому Речника САНУ.

⁴ Лексема *дели* је балкански турцизам који се у српском призренском говору користи и у значењу „бесан, луд, само као надимак” (С. Петровић, *Турцизми у српском призренском говору*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012, 109).

⁵ Одвојено писање би данас било уобичајено јер је у питању прва саставница која је по својој природи непромењив придев, као што је то случај код бројних других турцизама: *шећерли* кафа, *демирли* капија и сл.

зирност првога дела турских титула (нпр. баш-ага, кизлар-ага). У овим спојевима *дели* чини прву саставницу. Ови спојеви морфолошки стичу одлике полусложеница, а семантички остају синтагме: дели-Карађорђе, дели-Црногорац, дели-Мате, дели-Магдалена и сл.

Примарно значење које придев *дели* има у турском језику налази се на периферији полисемантичке структуре у српском језику, а потврђено је само као покрајинска реч. Познато је да семантички развоји могу да буду различити и одвојиви у двама језицима, а српски језик неретко чува и стање које је лексема имала приликом преузимања. Да ли је то случај и у вези са придевом *дели*?

Речник књижевног турског језика⁶ од 13. до прве половине 20. века бележи лексему *deli (delü)* у значењу силан, снажан, јак са потврдама из 14. и 15. века. Лексема *дели* први пут се среће у старим ујгурским текстовима.⁷ Што се тиче етимологије, подељена су тумачења на она која кажу да је лексема турскога порекла и она која кажу да је арапског порекла. Први мисле да је у питању домаћа реч од општетурске глаголске основе *del-*.⁸ Други су неки турски историчари који заступају мишљење да лексема *deli* води порекло од лексеме *delil*⁹ која је арапског порекла и означава онога који некога води; онога који показује пут којим треба ићи, водича, те да се у народу погрешно одомаћила као *deli* и да је тако и прихваћена.¹⁰ Петар Скок даје етимологију, с којом се ми не бисмо сложили, изводећи је из арапског.¹¹

Придев *дели* се често јавља у епским народним песмама као атрибут уз име јунака, храброг, неустрашивог ратника, нпр. дели-Марко, дели-Татомир, дели-Страхин-бан, а најпознатији јунак је дели-Радивоје, историјски неидентификована личност, који је по предању брат Старине Новака.¹²

С друге стране, придев *дели* неизоставан је и као атрибут уз имена огуских јунака у херојском епу *Књија Деде Коркуша*, културном наслеђу трију савремених турскојезичких народа: Туркмена, Азербејџанаца и Турака. У дванаест прича појављују се *Deli Dumrul* (Дели Думрул), *Deli Kaçar* (Дели Качар), *Deli Dünder* (Дели Дундар), *Deli Budak* (Дели Будак),

⁶ *Tarama Sözlüğü* (4. Baskı), С. I–VIII. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

⁷ S. G. Clausen, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press, 1972, 493.

⁸ A. Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Cilt 1, A–E, İstanbul-Viya-na: Simurg, 2002, 584.

⁹ Речник САНУ бележи именицу *делил*: **делил**, -ила м (тур. *delil*) покр. *üyüovoĥa*, *водич* (Шкаљ. А. 1; Клаић 2).

¹⁰ Y. Öztuna, *Tarih ve Politika Ansiklopedisi*, „Akıncı” maddesi, İstanbul: ÖtügenYayı-nevi, İstanbul, 2006, 17.

¹¹ P. Skok, *Etimolojski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Zagreb: JAZU, 1971, под одредницом *deli*, 390.

¹² R. Pešić, N. Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, Beograd: Vuk Karadžić, 1984, 58.

Deli Evren (Дели Еврен). Попут јунака из наших епских песама, огуске јунаке карактерише изузетно јунаштво, они су сурови, жестоки људи, њихове су особине углавном хиперболичне, док су њихова надљудска својства описана у војевању, јелу, пићу, чак и у сну.¹³ Огуски јунаци спадају у јуначки тип (*alp tipi*)¹⁴ турске народне књижевности, који карактерише страсна жеља за јунаштом, тријумфовањем и преимућством.¹⁵ Придев *дели* је у турским дестанима коришћен да означи јуначки тип. Отуда и горепоменуто значење забележено у Речнику књижевног турског језика. Приређивачи различитих издања Деде Коркута уврстили су реч *дели* у речник мање познатих речи, с обзиром на то да постојећи речници турскога језика не бележе значење које ова лексема има у делу *Dege Korkut*; на пример, *deli* „неустрашив, јуначан, храбар; побеснео, горостасан, неразборит; дивљи; примитиван”¹⁶; *delü* „разјарен, необзиран, окрутан, храбар”¹⁷; *delü* „разјарен, необзиран, окрутан, храбар.”¹⁸

У поменутом турском књижевном делу придев *дели* користи се у истом значењу као и у српском језику. У турском језику лексема *дели* уједно представља и придев и именицу, док у српском језику имамо неадаптирани придев *дели* и именицу са формалним уобличењем *-(u) ја*. Именица *делија* не представља дериват придева *дели*, већ је у питању морфолошка адаптација наспрам именичке јединице из турског језика; с обзиром на то да су турцизми попут *делија*, *ћувеџија*, *каџија* немотивисане речи не може се говорити о суфиксу за извођење већ о додатку *-ја* од *-и*, да би те речи могле ући у наш деклинациони систем.¹⁹ Са завшетком *-ија* су иначе грађени и многи сложени суфикси, пре свега *-лија* и *-џија*.²⁰ Овакво тумачење представља почетак процеса у коме је завршетак *-ја* добио функцију творбеног форманта у српском језику.

¹³ S. Đinđić, *Knjiga Dede Korkuta – herojski ep oguskih Turaka*. Beograd, 1981, 19.

¹⁴ У турској народној књижевности тип *deli* јавља се и као светачки тип (*veli tipi*) и луди, поремећен тип (*akil hastası*) (A. Koçak, *Halk Anlatılarında Deli Tipi Üzerine Bazı Tespitler, Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları*, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, 2006, 283–288).

¹⁵ M. Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tip Tahlileri*, İstanbul, 1991, 50.

¹⁶ O. Ş., Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, 3. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, 193.

¹⁷ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı-2*, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 80.

¹⁸ B. Sözsöy, *Dede Korkut Kitabı* (Transkripsiyon İnceleme-Metin), Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, 368.

¹⁹ P. Skok, *Нав. гело*, под одредницом *-ија*, 712.

²⁰ И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*. Други део: Суфиксација и конверзија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2003, 80.

Именица *делија*²¹ показује висок степен адаптације, о чему говоре бројни деривати у Речнику САНУ: *делијана, делијање, делијастӣ, делијатӣи, делијачки (їридев), делијачки (їрилої), делијев, делијенка, делијин, делијински, делијанстїво, делијић, делијица, делијски (їридев), делијски (їрилої), делилук, делинка, делински, делинстїво, деличка*. Забележен је и одређен број ономастичких јединица, највише антропонима, презимена и имена: *Делић, Делиска; Деливоје, Делија, Делијана, Делинка*. Придев *дели* оставио је траг и у следећим топонимима: *Делиблаїо, Делирад, Дели Јован*.²² Уз наведена презимена забележена су и сложена деантропонимска и деапелативна презимена где *дели-* (како се може претпоставити) представља њихов први део: *Делишимуновић, Деливук, Делијара, Делијер*.²³ Речник САНУ бележи и придев *дели-доли* који није означен као турцизам²⁴, а потиче од турског *deli dolu*.²⁵

У једнотомном речнику српског²⁶ језика нема придева *дели*, јер у стандардном српском језику овај придев има статус застареле лексеме.

У Речнику САНУ под одредницом *делија* забележена су следећа значења:

делија м (ређе ж) (ген. мн. делија) (тур. deli, луд; силовит, помаман) **1.** ист. *їријадник некої рода војске у їурској царевини: лаке коњице, їелесне їарге и сл., коњаник, војник, їардисї*. – Делије су све коњици, и имају високе црне капе коврцаке (Вук, Рј.). Делије су биле врста војске (Мил. М. Ђ. 33, 88). Он разашаље своје делије у Румелију да одмећу народ (Гавр. М. 3, 341). Како Шувалија није био послушан везиру убију га везирове делије у Фочи (Скар. В. 1, 145). **2. а. смео, храбар човек, јунак, јуначина.** – Бјеж, Комнене, задрта делијо (Њег. 7, 179). [Он] је био прави делија и слободњак (Ристић К., Даница 1869, 540).

²¹ Попут именице *делија*, исти завршетак *-ија* имају и бројне именице мушког и женског рода турскога порекла у српском језику: *верїија, мирија, їазија, їидија, їувеија, ефендија, кайија, їаїиљија, челебија* и сл.

²² У Речнику ЈАЗУ забележени су и топоними *Делијаш, Делијићу* (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb, 1881–1975). Придев *дели* оставио је трага и у хидронимској микротопонимији, на пример у околини Бајине Баште, према сведочењу академика Милосава Тешића постоји извор *Дели вода*.

²³ Придев *дели* јавља се и у двама сложеницама *делибалїа* и *делијала*. Покрајинска лексема *делибалїа* има два значења: **1.** онај који се хвалише јунаштвом, јунак на језику. **2.** пијаница, бекрија (РСАНУ). У турском *delibalta* означава тиранина, деспота (М. Ђиндић, *Нав. дело*). Лексемом *делијала* именује се *јуначина, делија; круїан и снажан а їријросї човек* (РСАНУ).

²⁴ **дели-доли** прид. непром. покр. в. *дели* (2). – Међу њима [браћом за женидбу] је најмлађи био онако, дели доли, па на њега нијесу много ни гледали (НПр, БВ 1894, 285). (Речник САНУ).

²⁵ **deli dolu I. prid. 1.** nepromišljen, neobziran, netaktičan. **2.** energičan, aktivan, pokretljiv. **II. pril.** nepromišljeno, neobzirno, netaktično (М. Ђиндић, *Нав. дело*). У питању је удвајање придева у циљу постизања интезивирања степена придевског својства, где придев *dolu* има значење који обилује (нечим), у коме има много (нечега).

²⁶ *Речник српскоїа језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007, у даљем тексту РСЈ.

Вук ти је интригант, лија, смутљивац, Милош делија, јунак, а цар Лазар мекан, благородан (Бег. Н. 8, 172). Бојиш ли се још за мене, твога „делију, од мегдана” (Војн. И. 6, 16). ир. Да почасти двије три скоровечерње делије што дигосе свијет на тољагу (Љуб. 1, 219). Осуђен [је] да трпи гањање напредњачких делија (Самоупр. 1883, 31/3). **б.** *крујан човек, људина, ѿросѿиас; ѿлесно лейо развијен и наочий мушкарац.* – Видео [је] како брадати делија, крупни људина, претседник суда љуби милостиву у руку (Радић Д. 2, 115). У Куча ... је необично цијењена тјелесна љепота, тако да се тјелесно лијеп човек зове „делија” (Дуч. С. 1, 502). За човјека лијепа, стасита а добро одјевоеног каже се делија (ЦГ, Јововић 1). Делијом се зове човек лепо одевен, чист, окретан, весео, домишљан, а уз то и лепо телесно развијен (Обреновић Ђ., ГлЕМ 1930, 36). Та овај је сасвим млад, а кад га погледаш – прави делија (Кашик. Т. 1, 13). **в.** ир. *кицош, ѿздавац.* – Од најмлађега [сина] ће бити људи делије, који ће се само делијати и биће неваљали (Јовић. 4, 431). Млађи се кицоше и овде [око Билеће] их називају делијама (Обреновић Ђ., ГлЕМ 1930, 36). Старији ипак осуђују претјерано кицошење. Оне који се превише кицоше зову „делијама” и „лицама” (Мићевић Љ. 1, 100). **г.** етн. хип. *назив којим невестѿа словљава некоѿ од млађих мушкараца из младожењиноѿ рога.* – Свуда је по селима у Србији обичај да млада кад је доведу надене свакоме укућанину и сроднику младожењином име, којим га после зове до смрти, као нпр.: господар, господин, везир (старијима); делија, челебија, деша, соко, паунак, деверак (млађима) (Мил. М. Ђ. 15, 222). Снаша зове ... девере: девере, писаре, везире, делија, аго (Миј. С. 3, 49).

3. (обично у мн.) покр. *највеће ѿвијено ѿро у ѿѿиловом реју.* – Ама мој петао што има делије, то нема (Параћин, В–С). Ја сам видео катане, па им све делије на капама (И.). (Тимок, Станим. Вл.; Тупижница, Милошак.).

4. (у атрибутској служби уз именицу девојка) *ваљана, ѿѿресѿиѿа, одважна; врсна, наочѿиѿа.* – Под шатором Делија-девојка, | Вино пије ни бриге јој није (Змај 1, 133). Закуните ми се ... да ћете се чувати од те Кавале делије девојке (Деспотовић П., Даница 1870, 6). После неколико дана, Бисерка је била опет она стара Бисерка – делија девојка (Срет. М. 3, 61).²⁷

У четвртом значењу именица *делија* користи се у атрибутској служби уз именицу девојка, у значењу *ваљана, ѿѿресѿиѿа, одважна; врсна, наочѿиѿа*. Интернационални мотив девојке-ратника присутан је као мотив *делије девојке*, жене ратнице и у српској усменој књижевности, у лирици, епици, лирско-епским песмама и прозним врстама.²⁸ Синтагма *делија девојка* означава ћерку, сестру или жену која преобучена у мушко рухо замењује оца, брата или мужа, као и прерушену девојку која ослобађа јунака из тамнице или лажног младожењу који проводи сватове кроз го-

²⁷ Речник САНУ, *Нав. дело*.

²⁸ Овај мотив проучаван је из више аспеката у српској усменој епици. За детаљнији преглед литературе в. Н. С., Дракулић, *Делија девојка у српској усменој епици*, Филолог – часопис за језик, књижевност и културу, Год. IX. Бр. 18, 2018, 432.

ру.²⁹ У песми Љуба хајдук Вукосава³⁰ пева се о заручници која се облачи у мушко рухо како би спасила од невоље свога изабраника. Лази Костићу је ова песма послужила као тема за драму *Гордана*.³¹

Језичко проучавање лексеме *делија* нужно је повезано са историјским проучавањем војног одреда *делија*. За проучавање *делија* историјске изворе представљају званични документи попут државних и дипломатских списа, наредбе, закони и сл., као и дневници чије је вођење било веома раширено у 16. веку међу образованим људима.

Извор: Codex Vindobonensis 8626, Wien
(непознати аутор, касни 16. век)

²⁹ Б. Сувајдић, *Принцеза на зрну трашка. Мојив делије девојке у усменој поезији о хајдуцима на Балкану*, Митолошки зборник, Уредник др Миодраг Стојановић, Приредио Живојин Андрејић, Центар за митолошке студије Србије, Рача–Београд, 2008, бр. 18, 225.

³⁰ В. С. Караџић, *Српске народне пјесме*. Књ. 3: у којој су пјесме јуначке средњијех времена, Беч: штампарија Јерменскога манастира, 1846.

³¹ R. Pešić, N. Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, Vuk Karadžić, Beograd 1984, 58.

У документима Централне канцеларије или одлукама Дивана (Порте)³² *делије* се углавном помињу у вези са почињеним разбојништвима и казнама које су добијали. С друге стране, писци дневника дају непосредне описе делија на основу личног доживљаја приликом сусрета са њима. Француски племић и путописац Никола де Николе оставио је запис о делијама, њиховом пореклу, војничкој улози, изгледу, начину одевања и наоружању. Описује делије као пустолове, попут лаких коњаника који су у сталној потрази за приликама у којима ће показати своју храброст и јунаштво. Турци их зову делије, што значи луди и смели, док се између себе зову заточници³³, што значи они који изазивају људе. С обзиром на то да су вођени пустоловинама следе војску без новчане накнаде, попут акинџија. Паше, беглербегови и санџакбегови их хране, јер најхрабрије и најсрчаније држе у пратњи. Он се сусрео 1551. године у Једрену у сарају великог везира Рустем-паше са делијом који је био у његовој служби. Привукло му је пажњу делијино чудно одело: „Доњи део његове хаљине и његове дуге и широке гаће, које Турци називају шалварама, били су од коже младог медведа са длаком напољу, Испод шалвара имао је ципеле или кратке чизме од жутог сафијана, спреда шиљате, а позади веома високе, одоздо потковане, окружене дугим и широким мамузама. На глави је имао капу, начињену као код пољских коњаника или Ђурђијанаца, која му је падала ка једном рамену. Она је била од пегаве леопардове коже. Делија је на њу, на челу, прикачио једно широко орлово крило како би изгледао што страшније. Два друга крила била су причвршћена великим позлаћеним клинцима на његовом штиту који је носио са стране, обесивши га о појас. Његово оружје била је хорда и јатаган, док је у десној руци држао буздован, тј. топуз са златним перима”. Никола де Николе се преко драгомана (тумача језика) распитао о његовом пореклу и сазнао за делију да је по народности Србин, а што се тиче вере да је хришћанин рођењем, срцем и вољом, те да се претвара када је са Турцима и живи по

³² У питању су следећи дефтери који садрже наређења: *mühimme ahkam şikayet* (A. Sarı, *Osmanlı Hukuku ve Adliye Teşkilatı, Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Ed. Tufan Gündüz (4. Baskı) Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 256).

³³ Напомена о лексеми *зайочник*: у Речнику САНУ наведена су следећа значења: **1. а.** онај који се за некога или за нешто бори, бранилац, бранич, њоборник, јунак. **б.** заштитник, чувар. **в.** онај који се обавезе, завери да ће некога замењивати, *засүйайи* (обично на мејдану), *засүйник*, заменик. **2. в.** *зайоченик*. Према потврдама из Речника САНУ закључујемо да се ова лексема не употребљава у савременом језику; У Речнику ЈАЗУ (*Нав. дело*) као основно значење наведено је бојник, борац, јунак, витез. Овде витез има значење јунака, а потврде у Речнику ЈАЗУ су углавном из западних крајева. Према ономе што знамо о њеној употреби из средњовековних историјских извора, лексема *зайочник* није се никада употребљавала у значењу средњовековне титуле витеза, припадника племићког staleжа ратника-коњаника (исп. С. Тирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српској средњеј века*, Београд, 1999).

њиховом закону, а да би то и посведочио изговори на народном грчком и словенском језику *Оче наш*, *Бојородице дјево* и *Символ вере*.³⁴

У мају 1672. године Антоан Галанд, француски оријенталиста и археолог, борави у пратњи француског амбасадора у званичној посети султану у Истанбулу и Једрену и том приликом пажњу му привуку делије, које је детаљно описао у свом дневнику. У вези са њиховим називом назначио је да реч *дели* у турском језику значи луд, али да не треба на основу тога закључити да су делије луде и да су изгубиле разум, већ да су тако названи с обзиром на одлучност, смелост, храброст и инат које показују у сусрету са опасним ситуацијама. Сви су високи, млади, снажни и готово су сви истог годишта; овај ред састављен је од 500 хришћана, Албанаца, Славонаца и Босанаца.³⁵

Ко су биле делије? Делије су представљале нерегуларну лаку коњицу пограничних војних снага, а спадале су под војнички ред серхад-кула (*serhatkulu*) (крајишника), који је основан у почетку владавине Сулејмана Величанственог (1520–1566) у Босни и Србији. Посаде серхаткулија биле су састављене од акинџија, делија, војнука, мартолоса, азапа, пасбана, бешлија, диздара, фариса, ђонлија или гонулија.³⁶ Делије су као и акинџије имале статус ејалетске војске и у почетку су деловале само у најважнијим центрима Румелије, попут Смедеревског санџака и Босне. Делије су најпре биле у функцији телесне гарде пограничних команданата, а касније су се развиле у снажне ударне јединице. Регрутација је вршена међу најхрабријим исламизованим становништвом Босне, Србије и дела освојене Хрватске.³⁷ У одред делија регрутовани су снажни и неустрашиви младићи који су приликом ратних похода ишли испред војске. Мустафа Челеби Џелалзаде, османски хроничар је у делу *Tabakâtü'l-memâlik*³⁸ пишући о делијама смедеревског санџакбега Бали-бег Јахјапашића и босанског санџакбега Гази Хусрев-бега изнео податак да се у Мохачкој бици 1526. године налазило под командом Гази Хусрев-бега 10000 делија.³⁹

³⁴ Р. Самарџић, *Београд и Србија у сјисима француских савременика XVI–XVIII век: Никола де Николе, 1551, Бродарења и њутовања њо Турској*, Историјски архив Београда, 1961, 119–120.

³⁵ A. Galland, *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, şerhlerle yayınlayan Charles Scheffer, çeviren Nalid Sim Örik, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973, c. I, 117–118.

³⁶ Н. Креšelјаковић, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi II, Sarajevo, 1951, 123–124; Н. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XI, 1969, 210–213.

³⁷ *Vojna enciklopedija 2*, Borda-Enc, Beograd 1959, под делије, 429.

³⁸ М. Celal-zade, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik Osmanlı İmparatorluğunun Yükselme Devrinde Türk Ordusunun Savaşları ve Devletin Kurumu, İç ve Dış Siyaseti*, çev. Sadettin Tokdemir, Istanbul: Askeri Matbaa, 1937. Делом *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* обухваћен је период владавине Сулејмана Величанственог од ступања на власт до 1555. године.

³⁹ A. Özcan, *Deli*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 9. İstanbul, 1994.

Војни одред делија се временом увећавао; ове јединице које су најпре у мањим ескадронима чувале границе временом су постале један од најстрашнијих ратних чинилаца османлијске војске.

Намеће се питање чиме су се делије издвајале у односу на остале серхаткулије, односно зашто су се само код историзма *делија* развила позитивна експресивна значења за особу мушког пола. Позитивна експресивност развила се на основу психичких особина, као и спољњег изгледа припадника рода делија: **2. а. смео, храбар човек, јунак, јуначина. б. кружан човек, људина, ѱоросѿас; ѿелесно лејо развијен и наочиѿ мушкарац**⁴⁰ (Речник САНУ). Наиме, делије су биле специфичног застрашујућег изгледа јер су на леђима носиле велика орловска крила, док су преко рамена носили оклоп од медвеђе коже или коже које друге дивље звери. Опште позната симболика орла је да је симбол снаге и моћи. Птица грабљивица орао је уједно и симбол јаке, несаломиве воље која у турској митологији представља важну животињу и то много пре него што су Турци прихватили ислам, јер су Турци имали веома развијену шаманску традицију.

У Речнику ЈАЗУ прва књижевна потврда употребе лексеме *делија* је из дела дубровачко-далматинског штокавског писца друге половине XVI века Савка Гучетића: „Даћу т’ кожу каплан поста ком се ресе све делије” (Речник ЈАЗУ). Овај пример описује то да су се делије украшавале кожама. У Гучетићевом примеру у питању је тигрова кожа. Пример је писан хибриднијим језиком, у коме именичка фраза каплан пост(у) има статус стране речи. У питању је сложеница *kaplan postu* (тигорова кожа) која представља неодређени изафет (другу генитивну везу), а којом се изражава категоријално значење у турском језику.⁴¹ Поред тигрове коже делије су носиле и одећу од лавље и лисичије коже, а шалваре су израђиване од вучије или медвеђе коже.⁴²

За њих је било карактеристично хладно, јуначко оружје; носили су штитове, кациге, копља, кратке и шиљате мачеве, а неки од њих и гвоздену кошуљу⁴³. Уз мачеве делије су највише користиле сабље, копље, секиру, буздован, топуз са шест металних пера, перни буздован.⁴⁴ Делијама је командовао *делибаша* на челу са бајрактаром. Под командом *делибаше* налазило се 50 до 60 људи.⁴⁵ Лексема *делибаша* поред основног значења

⁴⁰ Речник САНУ, *Нав. гело*.

⁴¹ У овој генитивној вези атрибутивни члан, детерминанс стоји у апсолутном падежу, а други члан има посвојни суфикс за треће лице којим се успоставља семантички однос између чланова: *kaplan* (тигар) *post* (кожа)+*u* = тигрова кожа.

⁴² А. Özcan, *Нав. гело*.

⁴³ Р. Matković, *Путovanje по Balkanskom poluotoku XVI vijeka. Putopis Marka Antuna Pigafette ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. C, Zagreb, 1890, 81.

⁴⁴ М. Şahbaz, *Osmanlı Askeri Teşkilatında Deli Ocağı*, 2019, 35.

⁴⁵ Војна енциклопедија, *Нав. гело*.

сџарешина делија има и синонимично значење једној од секундарних реализација лексеме *делија*: *јунак, јуначина* и *људина* и *јоросџас*, као и покрајинско значење *сџари човек који о слави домаћина седи уврх џирџезе* (Речник САНУ). Ово покрајинско значење указује на присутно преплитање лексема *долибаша* са *делибаша* у српским народним говорима.⁴⁶

Такође, од ове лексеме имамо и придев *делибашин* у значењу *који џирџада делибаши* и именицу *делибашиница* у значењу *делибашина жена*, као и презиме *Делибашић*.

Извори познати под именом пописни дефтери (*tapu tahrîr defterleri*) пружају важне податке у вези са делијама и то на више начина. Најпре, дефтери за Смедеревски санџак и Босански санџак из XV и XVI века показују да делије нису нужно биле из редова исламизираниог становништва, како се то често наводи у турској литератури⁴⁷: нпр. *Deli Pavle veled-i Petri* (делија Павле, син Петра)⁴⁸; *Delü Bogdan* (делија Богдан).⁴⁹ Када је у питању сам начин именовања припадника одреда делија, поменути делија Богдан – *Delü Bogdan* из дефтера из 1477. године, у дефтеру из 1467. године одређен је као *Divane Bogdan*. У истом дефтеру помиње се и *Divane Piyas, posednik Resave*.⁵⁰ Ово је знатно ранија потврда употребе турске синонимне лексеме *divane* за делију, у односу на потврду из поменуте хронике *Tabakâtü 'l-temâlik* из времена Сулејмана Величанственог.⁵¹ Придев *divane* у свим фазама турскога језика има посведочено значење *луд, суманути, безуман, као и веома склон (обично лошем)*.⁵² Као што је то био случај и са лексемом *дели*, претпостављамо да мотивација за именовање припадника војног одреда није потекла од чињенице да су они били луди, дакле од примарног значења, већ је у питању изведено значење које би одговарало значењу придева *луд* у српском језику: *луд ... 4. а. који се изводи свом снајом, енерџијом, жесџином, бесомучан, силовити*. – Друга чета јуришала је ... на брзину митраљеске ватре. То је био њен најлуђи јуриш (Ћос. Д. 1, 404). Удари с другима у луд бијег (Назор 18, 307). (Речник САНУ). Делијама су биле својствене невероватна жестина и силовитост коју су испољавали приликом борби. Пописни

⁴⁶ Т. Петровић, *Зравица код балканских Словена, Еџнолингвистички џоџед*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 89, 2006, 53–54. Лексемом *долибаша* именује се *најуљеднији џосџ на џозби; изабрани сџарешина џозбе или народне свечаносџи, као и онај који џочи џиће и џослужује њим осџале џосџе у некоме друшџву* (Речник САНУ).

⁴⁷ М. Şahbaz, *Нав. дело*, 24.

⁴⁸ BOA, TD 157 /1054/ (1528–1530) – Санџак Босна.

⁴⁹ BOA, TD 16, 683 (1477) – Санџак Смедерево. Најсрдачније се захваљујемо историчару Александру Јаковљевићу на ексцерпираним подацима из наведених дефтера. Војни ред делија због обимности и комплексности историјске грађе захтева подробињу историјску анализу.

⁵⁰ М. Stojaković, *Bраничевски tefter*, Beograd 1987, 212; 238.

⁵¹ М. Celal-zade, *Нав. дело*, 155.

⁵² М. Ђинђић, *Нав. дело*.

дефтери потврђују податак да су делије постојале и у XV веку на овим територијама, јер неки старији историјски извори наводе да су се ратници са крилима које су називали делијама борили и у бици код Варне 1444. године, као и у Другој косовској бици 1448. године.⁵³ „Другокосовски” циклус обликован је на основу успомена на Другу косовску битку; у њему је митолошка подлога црпена из веома архаичних представа и он је обележен јасним цртама шаманизма страних митолошкој подлози косовске епопеје.⁵⁴

Војни одред делија укида се 1829. године за време владавине Махмуда II (1808–1839). Четрнаест година пре укидања њиховог одреда, делије на челу са делибашом видинског везира учествују у бици код Пожаревца. Током борбе књаз Милош се обратио Асан делибаши речима које су исписане на споменику књазу Милошу у Пожаревцу: „Делибаша, царски делијо, ти имаш куд и на другу страну, а ја немам куда, него туда, па у живот или смрт.”

Лексема *делија* наставила је да живи кроз чувену песму *Играле се делије насред земље Србије*⁵⁵, која није усмена, народна, већ накнадно фолклоризовна песма аутора Милорада Петровића Сељанчице, српског песника и учитеља. Божидар Јоксимовић је 1919. године компоновао музику за стихове ове песме што је надаље утицало на њену популаризацију. Милорад Петровић Сељанчица учествовао је у оба балканска рата, борио се код Једрена, што га је и мотивисало да напише стихове у знак сећања на своје саборце из дана када су држали Једрене под опсадом:

Играле се делије,
Насред земље Србије.
Ситно коло до кола,
Вило се до Стамбола.

Свира фрула из дола,
Фрула мога сокола.
Ситно коло до кола,
Вило се до Стамбола.

Чуло се до Стамбола,
Царског града охола.
Игра коло до кола,
Не хаје за Стамбола.

Временом је ова песма постала једна од радо певаних песама која се редовно чује и са трибина на фудбалским утакмицама Црвене звезде.

⁵³ М. Sertoğlu, *II. Kosova Savaşı*, Hayat Tarih Mecmuası, S 4, İstanbul, 1996, 200.

⁵⁴ А. Лома, *Пракосово*, Београд, 2002, 129.

⁵⁵ Д. Томић (прир.), *Певане њесме српских њесника*, Радио-телевизија Србије, Београд, 2014.

Могуће је да је управо ова песма била подстрек да се приликом уједињења свих навијачких група Црвене звезде на Божић 1989. године новонастала навијачка група и назове Делије север.⁵⁶ Данас је млађем школском нараштају *делија* искључиво навијач Црвене Звезде што показује и анкета спроведена међу ђацима шестог разреда основне школе.⁵⁷ Лексема *делија* спада међу веома фреквентне турцизме у савременом српском језику, с обзиром на то да се налази на 87. месту фреквенцијске листе коју чини 854 лексеме које су квалификоване као речи турскога порекла у *РСЈ*.⁵⁸ У *РСЈ* лексема *делија* бележи следећа значења:

делија м (мн. ж) тур. **1.** ист. војник (коњаник, гардист) у турској војсци. **2.** експр. **а.** смео, храбар човек, јунак, јуначина. **б.** крупан, развијен човек, људина, наочит, лепо развијен мушкарац.

У речнику Клајна и Шипке⁵⁹ као треће, спортско и жаргонско значење наведено је значење *навијач Црвене звезде*.

Семе јуначан, неустрашив, лудо храбар из семантичког садржаја лексеме *делија* индуковале су секундарна значења више или мање експресивна, а и неутрална⁶⁰: јунак, јуначина; људина. Код ових значења треба бити обазрив при давању квалификатора експр(есивно) зато што су она на граници експресивности и неутралности. Значење пак навијач потпуно је неутрално. Уопште метафоричне асоцијације по особинама које су ратници делије имали представљале су индуктор нових семан-

⁵⁶ Временом је име делија постало синоним за сваког навијача Црвене звезде, а најватренији међу њима су желели након распада Југославије да се разликују од осталих навијача и почињу да се организују у подгрупе којима дају имена по угледу на енглеске навијаче (Милојевић С., Симоновић Б., Јанковић Б., Оташевић Б., Турањанин В., *Млади и хулијанизам на сјорџским иприредбама*, ОЕБС, Крагујевац, 2013, 32).

⁵⁷ Н. Миљановић, *Именице сјџраној џорекла у Чџијанџи за џеџи разред основне школе*, специјалистички рад, Нови Сад: Филозофски факултет, 2003, према Р. Драгићевић, *Лексиколоџија и џрамаџиџка у школи, метџодџички оџледи*, Универзитет у Београду : Учитељски факултет, 2011, 31–32.

⁵⁸ „Како би се добио што јаснији увид у статус турцизама у савременом српском језику, односно утврдило који су турцизми активни и одомаћени, извршена је провера свих лексема које бележи *РСЈ* у *Корџусу савременој срџској језика*. Овај корпус је настао као резултат рада на пројекту *Матџемаџичџка и рачунарсџка линџвџистџика 1981*. под вођством Душка Витаса [...] На основу провере сваке лексеме у *Корџусу* начињен је статистички преглед фреквенције турцизама базиран на учесталости јављања лексема, односно њиховог укупног броја појављивања [...] У овом статистичком прегледу, какав је случај у највећем броју фреквенцијских речника, основне речи су дате са скупном фреквенцијом опадајућим редом” (М. Ђинђић, *Турџизми у савременом срџском језику (семанџичџко-дерџивациона анализа)*, необјављена докторсџка дисертација, 2013, 19–20).

⁵⁹ И. Клајн, М. Шипџка, *Велиџи речник сџџраних речџи и израза*, Нови Сад: Прометеј, 2012⁶.

⁶⁰ Д. Гортан-Премџ, *Полисџемија и орџанизација лексџичџкој сџстџемиа у срџскоме језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997, 48.

тичких реализација. Управо су оваква индукована значења обезбедила стабилан статус лексеме *делија* у српском лексичком систему, док се, с друге стране, у турском језику *deli* у значењу припадника војног одреда не може наћи у речницима, већ само у енциклопедијама. Што се тиче лексикографске обраде, мишљења смо да би у савременом речнику српскога језика требало да буде наведено као разговорно значење *навијач сјорџској клуба Црвена звезда*. Даље, пошли смо од претпоставке да турски придев *deli* у значењу *луд* није послужио као мотивација за именовање припадника војног реда Османлијске војске, већ је, без обзира на то што турски савремени речници не потврђују то значење, у питању значење које је представљено као примарно у Речнику САНУ: *храбар, неустрашив; врсџан, ваљан*, а што потврђују бројни примери из српске и турске епике. Лексеме *дели* и *делија* у српском и *deli* (придев и именица) у турском независно су се семантички развијали по универзалним процесима полисемије у оба језика.

Марија С. Ђинђић*

Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик
Кнза Михаила 36/1
11000 Београд

Кључне речи: дели, делија, семантичко варирање, српски језик, турски језик.

Marija S. Đinđić

CENTURIES-OLD JOURNEY OF *DELI* THROUGH LANGUAGE,
LITERATURE AND HISTORY

The paper is on the analyses of the usage of lexemes of Turkish origin *deli* and *delija* in Serbian. Aiming to present a complete image of the semantic transformation of these loanwords, the Serbian language, literary and historical material is compared with the relevant Turkish data. In Turkish the lexeme *deli* represents both an adjective and a noun, while in Serbian, there is the adjective *deli* and the noun *delija*.

The lexeme *deli* occurs very often in Serbian folk poems as attribute attached to the name of a brave hero (*deli-Radivoje*, *deli-Marko*) and is also an indispensable attribute attached to the names of Oguz heroes in the *heroic* epic poem *The Book of Dede Korkut*. In these epic works the adjective *deli* is used in the same meaning in both languages, meaning brave, fearless.

*msdjindjic@gmail.com

The semes brave, fearless from the semantic content of lexeme *delija*, meaning a member of a cavalry unit of the Ottoman army, have induced secondary meanings *brave man, hero; strong, personable man*.

The primary meaning (*crazy*) which the adjective *deli* has in Turkish is at the periphery of polysemantic structure in Serbian, confirmed just as a regional word. Lexemes *deli* and *delija* in Serbian and *deli* (adjective and noun) in Turkish have been independently semantically developed according to universal process of polysemy in both languages.